

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 332.21:728.81(497.4)"653"

Prejeto: 2. 8. 2012

Matjaž Bizjak

dr. zgodovinskih znanosti, višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: matjaz@zrc-sazu.si

Grad kot središče zemljiškega gospodstva (s posebnim ozirom na srednjeveško Kranjsko)

IZVLEČEK

Ena od ključnih funkcij gradov v srednjem veku je bila funkcija središča zemljiškega gospodstva. Avtor v prvem delu prispevka oriše vznik in razvoj mreže gradov s pripadajočimi zemljiškimi gospodstvi, v nadaljevanju pa se posveti posameznim značilnostim, ki so lastne gradu v omenjeni vlogi.

KLJUČNE BESEDE

grad, zemljiško gospodstvo, Kranjska, srednji vek

ABSTRACT

CASTLE AS THE CENTRE OF A SEIGNIORY (WITH A PARTICULAR FOCUS ON MEDIEVAL CARNIOLA)

One of the key functions of castles in the Middle Ages was that of being the centre of a seignior. In the first part of the article the author describes the emergence and development of the network of castles with adjacent seigniories, and in the continuation he focuses on some characteristics of castles in the aforementioned role.

KEY WORDS

castle, seignior, Carniola, Middle Ages

Srednjeveški grad je – gledano z vidika namembnosti – precej kompleksna tvorba. Zelo težko bi namreč uvedli tipologijo, s katero bi lahko gradove jasno razmejili glede na njihovo funkcijo; pri večini bi morali ugotavljati skupek oziroma preplet različnih funkcij, kot so: bivanjska, obrambna, upravna ... Verjetno bo držala domneva, da obstaja premo sorazmerje med pomembnostjo, starostjo in velikostjo gradu (pri čemer je treba vse tri dejavnike upoštevati skupaj, ne pa izolirano) ter številom funkcij, ki jih je združeval. Ta preplet funkcij v celoti prihaja do izraza, kadar govorimo o gradu kot središču zemljiškega gospostva, o vlogi gradu, ki se zdi v luči zgodovinskega razvoja teritorijev – tudi na ozemlju današnje Slovenije – ključnega pomena.

Nastajanje mreže zemljiških gospostev in gradov

Pojav zemljiških gospostev klasičnega srednjeveškega tipa, še posebej če se omejimo na ozemlje južno od Karavank oziroma Drave (zaradi specifičnega razvoja obalni pas slovenskega Primorja v tem prispevku v celoti puščam ob strani), umeščamo v drugo polovico 10. stoletja, v čas konsolidacije Svelega rimskega cesarstva na omenjenem ozemlju po zavrnitvi madžarskih vpadov. Pri tem so odločilno vlogo odigrale vladarske podelitve obsežnih kompleksov zemlje svetnemu in cerkvenemu visokemu plemstvu z namenom postopnega utrjevanja kraljeve oblasti na novopridobljenih ozemljih. Pravna podlaga tem podelitvam je bilo pojmovanje, da vsa neprilaskena zemlja pripada vladarju, pri čemer je frankovsko pravo (kot tudi druga germanska plemenska prava) kot legitimno lastnino priznavalo le tiste oblike, ki so ustrezale frankovski svobodni plemiški lastnini. Izven tega konteksta so se poleg neposeljenih predelov znašla tudi poseljena ozemlja, organizirana po sistemu kolektivne lastnine staroslovanskih žup.¹

S podelitvami zaokroženih omejenih teritorijev oziroma obsežnejših zemljišč v odmeri določenega števila kraljevskih hub so nastajala teritorialna zemljiška gospostva. Njihovo izoblikovanje na novopodeljenih ozemljih je predstavljalo tako reorganizacijo že (večinoma šibko) kultiviranih predelov kot tudi kolonizacijo neposeljenih območij.²

V tem času običajni sistem izgradnje zemljiškega gospostva je grad uporabljal kot kristalizacijsko središče, od koder so organizirali in nadzorovali agrarno proizvodnjo, izvajali kolonizacijo ter nenazadnje upravo, sodstvo in obrambo pripadajočega teritorija. Obenem je služil kot rezidenca zemljiškega gospoda, oziroma, v primerih podelitev starim zemljiškim posestnikom, predvsem cerkvenim knezom z jedrno posestjo v drugih deželah, kot sedež njihovega

namestnika oziroma upravnika. Kot logična posledica tega je v 10. in 11. stoletju na današnjem slovenskem ozemlju vzniknila mreža gradov z osnovno funkcijo upravnega središča teritorialnega zemljiškega gospostva.³

Vilfan je tako pred desetletji domneval, da je bilo na Kranjskem sredi 11. stoletja sedem obsežnih teritorialnih gospostev s pripadajočimi centralnimi gradovi: ozemlje severno od Save, praktično od izvira Save Dolinke do Kokre, s središčem v Kranju, ki je pripadalo vsakokratnemu mejnemu grofu, med Kokro in Trojanami razprostirajoče se kamniško gospostvo Weimar-Orlamündskih, ob zahodni meji od severa proti jugu ležeča blejsko gospostvo briksenske in loško freisinške škofije ter cerkniško-loško gospostvo oglejskega patriarha, (pozneje spanheimsko) ljubljansko gospostvo v osrednjem delu Ljubljanske kotline in manjše gospostvo starejših svobodnih gospodov Turjaških.⁴ Vsaj kar zadeva velika gospostva cerkvenih knezov, mu lahko brez nadaljnega pritrdimo. To so edina izmed omenjenih gospostev, katerih začetki so iz objektivnih razlogov zadovoljivo dokumentirani; vsa so nastala šele med koncem 10. in sredo 11. stoletja z obsežnimi kompaktnimi, čeprav v več zaporednih korakih realiziranimi podelitvami kronske zemlje.⁵ Tudi domneva o obsežnem mejnogrofovskem kranjskem gospostvu se zdi utemeljena; med argumenti zanjo na prvem mestu gotovo stoji še mnogo pozneje izpričana meja kranjskega deželskega sodišča.⁶

Pač pa so novejša raziskave Petra Štiha razkrile precej bolj zapleteno posestno strukturo svetnih velikašev. Na območju ljubljanskega gospostva, ki so ga v obsegu, kot ga pozna Vilfan, predvsem z dedovanji in menjavami zaokrožili šele Spanheimi v prvi polovici 12. stoletja, so se v stoletju pred tem nahajale vsaj posesti grofov Vovbrških in Bogenških, gospodov iz Tarcenta oziroma Machlanda ter potomcev furlanskega grofa Werihena, ki je leta 1001 prejel polovico Gorice.⁷ Tudi na ozemlju južno od tod, na Dolenjskem, viri 11. stoletja izkazujejo vsaj tri manjša gospostva posvetnih plemičev: Engelbera Turjaškega ter nekih Anza in Ruodperta.⁸

Vladarske podelitve svetnemu plemstvu so očitno, kar nenazadnje dokazuje tudi darovnica za Anza v obsegu treh kraljevskih hub prvenstveno na ozemlju štirih vasi,⁹ v obsegu podeljene posesti vsaj precej variirale, če že niso bile na splošno bistveno

¹ Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 108.

² Prav tam, str. 109.

³ Kos, *Vitez in grad*, str. 18.

⁴ Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 116–117.

⁵ Štih, *Izvor škofijske posesti*, str. 35 sl.; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 11–16; Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 47–49.

⁶ Zontar, *Zgodovina Kranja*, str. 74–76.

⁷ Štih, *Dve notici*, str. 22–40.

⁸ Prav tam, str. 24–26.

⁹ MGH, DH IV 43, (Kos, *Gradivo III.*, št. 201).

*Blejski grad z jugozahodnim delom pripadajočega ozemlja (gospodstva) leta 1775
(original hrani Škofjski muzej Brixen).*

manj obsežne od podelitev cerkvenim knezom. Verjetno ne bomo daleč od resnice z ugotovitvijo, da je bil obseg podelitve vsaj v grobem odvisen od statusa prejemnika. Na to kažejo nekatere ohranjene darovnice iz širšega prostora, katerih obseg se giblje med 3 in 10 kraljevskimi hubami za ne podrobneje opredeljene (beri: nižje) svobodne plemiče in med okoli 20 in 30 kraljevskimi hubami za grofe.¹⁰ Vsaj kar zadeva Kranjsko, je do takšnih podelitev prihajalo tudi že pred prvimi podelitvami škofijam, poleg tega so lahko svetna gospodstva nastala tudi po drugi poti (npr. staroslovanske podlage).¹¹ Morda je po poti postopnega zaokroževanja nastalo tudi obsežno kamniško gospodstvo, ki je oprijemljiveje dokazljivo šele v andeški dobi (nekako po letu 1140)¹² in ga po sklepanjih na podlagi genealoških dejstev prek Weimar-Orlamündskih (1044–1070) vlečemo do Sempt-Ebersbergov na začetek 11. stoletja.¹³ Vsekakor današnje stanje raziskav izkazuje določene vrzeli v poznavanju posestne strukture na Kranjskem v 11. stoletju, ki je bila očitno precej bolj pisan konglomerat domačih posestnikov različnega statusa ter germanskega, predvsem bavarskega plemstva in cerkvenih knezov, kot si običajno pred-

stavljamo.¹⁴

Jasnejšo sliko lahko podamo za 12. stoletje, ko je ob omenjeni, razmeroma konstantni posesti cerkvenih knezov prišlo tudi do ozemeljskih zaokrožanj predvsem grofovskih in nekaterih svobodnoplemiških rodbin. V tem času so svoj položaj na Kranjskem utrdili grofje Ortenburški z gospodvi Kamen in Waldenberg. Kamniško gospodstvo so nasledili grofje Andeški, ki so pod svojo oblastjo združili tudi gospodstvo Kranj, Vovbržani so iz oglejske cerkniške posesti »izločili« fevdno gospodstvo Lož, na Dolenjskem oziroma v t. i. Marki se je na obsežnem ozemlju ustalila veja štajerskih svobodnih gospodov Puchsov, ki se je začela imenovati po Višnji Gori, na njihovo posest sta se ob ogrski meji navezovala spanheimsko kostanjeviško in bogensko krško gospodstvo, v Posavskem hribovju južno od Save pa je nastalo gospodstvo Svibenskih.

Predvsem na tem ozemlju (v okviru cerkvenih gospodstev nekoliko manj) se je sočasno začela ta dopolnjena mreža gradov še dodatno gostiti na račun ministerialnih gradov, ki so v procesu fevdalne cepitve postopno prerasli v središča manjših samostojnih gospodstev nižjega plemstva. Pravica dovoljevanja gradnje gradov, ki je sprva pripadala vladarju (t. i. gajski regal), je v 12. stoletju v praksi postopno prehajala na dinastično plemstvo, ki je odslej na svojem ozemlju postavljalo gradove po lastni volji, obenem

¹⁰ MGH, DH II 346, DK II 32, DK II 134, DH IV 43, DH IV 45, DH IV 135 (Kos, Gradivo II., št. 302, 309; III., št. 35, 68, 84, 201, 202, 230).

¹¹ Glej Vilfan, *Zemljiška gospodstva*, str. 107–108.

¹² Glej Štih, *Kranjska v času Andeških grofov*, str. 11–13.

¹³ Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 91; Štih, *Kranjska v času Andeških grofov*, str. 11–13; Grafenauer, *Srednjeveška kolonizacija*, str. 16–17.

¹⁴ Kot dodaten primer naj služi podelitev točneje neopredeljene dedne posesti na Kranjskem bavarskega vojvode Welfa IV. briksenski škofiji med letoma 1070 in 1073; glej Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 47–48.

pa gradnjo dovoljevalo tudi svojim ministerialom.¹⁵ Ta proces je privedel do precejšnje zgotovitve mreže gradov predvsem v vzhodnem in osrednjem delu Kranjske, kjer so bile posesti svetnega dinastičnega plemstva. Na ortenburških, andeških, spanheimskih in višnjegorskih tleh so že v 12. stoletju vzniknili ministerialni gradovi: Waldenberg v Lipniški dolini, Wartenberg pri Stražišču, Smlednik, Novi grad nad Kokro, Gutenberg nad Tržiško Bistrico, Limberk, Mengeš, Lebek in Gamberk v Zasavju, Jeterbenk, Osterberg in Falkenberg v okolici Ljubljane, na Dolenskem pa še Mehovo, Lihtenberk, Kravjek, Mirna, Prežek, Cretež, Hmeljnik, Raka ter morda tudi že Črnomelj v Beli krajini.¹⁶

V manjši meri so ministerialni gradovi nastajali na ozemlju v cerkveni lasti. Ta gospostva so bila praviloma teritorialno sklenjena in je njihovi upravi običajno zadoščal centralni grad.¹⁷ Redki primeri navadno pozneje niso prerasli v samostojna gospostva.¹⁸ Vendar se tudi cerkveni gospodje niso mogli povsem otresti samovoljnih ministerialnih, še posebej odvetniških gradenj (tj. gradov, ki so jih na njihovi posesti postavili škofijski odvetniki oziroma njihovi ministeriali), ki so jih le s težavo (ali pa sploh ne) sankcionirali (Dušan Kos, denimo, dopušča možnost odvetniških gradenj za gradove Goričane, Jeterbenk, Polhov Gradec in Slepšek na domnevno freisinskih tleh ter Gorenji Mokronog na krških).¹⁹

V bistvenih potezah je bil proces nastajanja ministerialnih gradov zaključen do zadnje četrtine 13. stoletja. Njegovo gonilo je bila predvsem kolonizacija do tedaj še neposeljenega ozemlja.²⁰ S postopno kultiviranim in tudi na druge načine pridobljenim ozemljem, ki so ga ti ministerialni gradovi obvladovali, so sčasoma preraščali v dedne rodbinske rezidence oziroma t. i. »izvirne gradove« (ker so po njih plemiške rodbine prevzemale imena)²¹ in kot taki postajali središča sprva majhnih, a postopno

rastočih raztresenih ministerialnih gospostev.²² Njihov razvoj in obstojnost sta bila podvržena bistveno intenzivnejši dinamiki, kot jo lahko opazujemo pri starejših, teritorialnih gospostvih. Razmeroma hitro so lahko vznikala in propadala, se združevala in cepila ter širila oziroma izgubljala teritorij; pač vzporedno z genezo ministerialnih oziroma poznejših nižjeplemiških rodbin. V skladu s tem se je spreminjal tudi status ministerialnih gradov.

Značilno je, da so vsi ti gradovi v poznem srednjem veku (v 14. in 15. stoletju) na različne načine (izumrtje rodbin, prodaja, zaplemba in drugo) večinoma postali deželnoknežji in s tem središča deželnoknežjih (bodisi habsburških, goriških ali celjskih – v končni fazi seveda samo še habsburških) gospostev in uradov.²³

Rezultat razvoja ob koncu srednjega veka je bil približno tak: funkcijo središč velikih teritorialnih gospostev so ohranili le najpomembnejši gradovi cerkvenih knezov (nadškofov, škofov), redki ministerialni gradovi so prerasli v središča večjih plemiških gospostev, in še to praviloma kot deželnoknežji fevdi, večina gradov – tako manjših kot večjih – pa je tvorila mrežo upravnih središč sicer raztresene, vendar zelo obsežne deželnoknežje posesti, ki jo lepo ilustrira seznam ohranjenih reformiranih urbarjev za kranjsko deželnoknežjo posest, ki so nastali v letih 1493–1499: Bela Peč, Radovljica, Novi grad v Kokri, Smlednik, Križe, Kamnik – deželsko sodišče, Gamberk, Jablje, Svibno, Polhov Gradec, Logatec, Planina, Prem, Postojna, Vipava, Kočevska Reka, Kostel, Mehovo in Žumberk.²⁴

Grad kot središče gospostva – funkcije in pojavnosti oblike

V okviru zemljiškega gospostva je grad služil kot utrjena postojanka, kjer je bila nastanjena posadka, ki je skrbelo za upravo (nemoteno delovanje agrarnega sektorja, pobiranje, skladiščenje, prodajo in transport donosov), vzdrževanje reda na ozemlju gospost-

¹⁵ Kos, *Vitez in grad*, str. 19–20.

¹⁶ Prav tam, *passim*.

¹⁷ Prav tam, str. 20.

¹⁸ Eden takih primerov fevdalne drobitve je rodbina Loških vitezov, ki so v 13. stoletju opravljali gradiščanske in oskrbniške funkcije na škofjeloškem ozemlju freisinskih škofov. Proces razkrajanja matičnega teritorialnega gospostva in nastajanja novega, ministerialnega znotraj njega je dokumentiran v vrsti poravnjav med sprtima stranema. Med drugim so si Loški vitezi lastili vsako deseto novo kolonizirano hubo na ozemlju Loškega gospostva, lovsko in gozdno pravico ter celo določene pravice na treh loških gradovih. Freisinskim škofom je sicer v končni fazi uspelo zaježiti razkroj gospostva, vendar šele postopno, s tem da so ministerialom določene uzurpacije delno in začasno priznavali ter čakali na ugoden trenutek za rigoroznejše ukrepe, kakor tudi z odkupi uzurpirane posesti. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 49–53.

¹⁹ Kos, *Imago iustitiae*, str. 31–32.

²⁰ Kos, *Vitez in grad*, str. 23.

²¹ Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 13.

²² Prim. Meyer, *Rodung, Burg und Herrschaft*, str. 44, 59.

²³ Za ilustracijo navajam dva primera: Gamberk so okoli leta 1200 zgradili andeški ministeriali Galli, pozneje je dal ime njihovi stranski veji Gallenbergom ter postal njihov »izvirni« grad in središče gospostva, dokler ga niso Gallenbergi leta 1351 prodali Habsburžanom ter je postal središče deželnoknežjega gospostva in manjšega deželskega sodišča (glej Bizjak, Gallenberški listinski arhiv, str. 255 sl.; isti, *Ratio facta est*, str. 130–131; Kos, *Vitez in grad*, str. 122–127). Gutenberg je sredi 12. stoletja zgradila veja andeških ministerialov Kokrških in se začela imenovati po njem, ob koncu 13. stoletja, v času tirolske uprave na Kranjskem, je postal deželnoknežji, in sicer sprva v neposredni upravi, okoli leta 1420 pa so ga Habsburžani podelili v fevd Lambergom, ki so si na njem uredili upravno središče svojih posesti (glej Bizjak, Gutenberg in Briksenska posest, str. 260 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 131–135).

²⁴ Glej Umek, *Reformirani urbarji*, str. 312; Juričič Čargo in Znidaršič Golec, *Vodnik po urbarjih*, str. 124, 130; Kos, *Urbarji za Belo Krajino*, str. 20–21.

*Blejski grad s severnim delom pripadajočega ozemlja (gospodstva) leta 1775
(original hrani Škofjski muzej Brixen).*

va (sodstvo in represija) ter obrambo pred zunanjimi grožnjami.²⁵ Kot tak je grad v gospodstvu običajno zasedal strateško središčno lego. To je še posebej očitno pri starih, načrtno zgrajenih teritorialnih gospodstvih. Grad je bil običajno postavljen ob sotočju rek, nedaleč od glavne prometne žile, morda na njenem križišču, in je obenem predstavljal stičišče sistema lokalnih, gosposočinskih poti oziroma cest.²⁶

Manj pogosto ali zgolj slučajno so imeli takšno centralno lego ministerialni gradovi z majhnimi raztresenimi gospodstvi. Izjemoma se je dogajalo, da so tudi večji in pomembnejši gradovi sčasoma – kot posledica zastavljanja in prodaje posameznih delov pripadajoče posesti ali zaradi reorganizacije – izgubljali naravno središčno lego nasproti ozemlju, ki so ga nadzorovali. Tako je, denimo, v 15. stoletju v okviru gospodstva kamniškega Spodnjega gradu (obenem kamniškega deželskega sodišča) spadala posest v sicer proti gradu oziroma mestu gravitirajoči, a ne ravno v neposredni bližini ležeči Tuhinjski dolini.²⁷

Funkcija središča zemljiškega gospodstva se je vsekar izražala tudi v grajski arhitektonski zasnovi oziroma v izrabi grajskega areala. Ta se ni omejevala zgolj na najosnovnejše bivanjske in fortifikacijske ali morda reprezentativne elemente, temveč je nujno vključevala prostore, namenjene shranjevanju zemljiških donosov (zalog), upravi ter sodstvu in represiji.

V vseh tovrstnih gradovih so bile pisarne (omenjajo se npr. v Škofji Loki),²⁸ kjer so izstavljali listine, pa tudi vodili knjigovodstvo zemljiškega gospodstva (urbarje, obračune) in poslovno korespondenco (predvsem komunikacijo s centralno upravo, tj. v primeru deželnoknežjih in cerkvenoknežjih gospodstev). V okviru uprave je sodilo tudi vzdrževanje reda na ozemlju gospodstva in s tem v zvezi izvajanje patrimonialnega, lahko tudi deželskega sodstva. V blejskem gradu se denimo omenja »soba, v kateri so sodili kmetom«.²⁹ Sestavni del takšnih gradov so bile tudi grajske ječe, kjer so skušali zdraviti podložniško nepokorščino. Za Škofjo Loko imamo izpričan dokaj dovršen sistem kaznovanja, in sicer so delinkvente ob prvem prestopku zapirali v mestni stolp, ob ponovni kršitvi pa v grajski stolp, kar je bila očitno hujša kazen.³⁰

Občuten del poslopij v grajskem kompleksu je bil namenjen shranjevanju kmetijskih pridelkov oziroma donosov zemljiškega gospodstva, ki so bili namenjeni tako preskrbi grajskih prebivalcev, tj. nameščencev zemljiškega gospodstva, kot tudi začasnemu skladiščenju in nadaljnjemu transportu v rezidenco zemljiškega gospoda ter nenazadnje skladiščenju za prodajo. V vseh gradovih se omenjajo kleti, vinske kleti, na Bledu tudi klet za mleko,³¹ in kašče (včasih tudi po več; v Škofji Loki posebna kašča za oves, poleg tiste za krušna žita).³²

²⁵ Prim. Merisowsky, *Burg und Herrschaft*, str. 126–129.

²⁶ Izraziti primeri so npr. Ljubljana, Kranj, Škofja Loka in Bled.

²⁷ Prim. Bizjak, *Ratio facta est*, str. 129–130.

²⁸ Bizjak, *Srednjeveški obračuni freisinške škofije* 6, str. 155.

²⁹ Leben, *Prenova blejskega gradu*, str. 104.

³⁰ Blaznik, *Upori loških podložnikov*, str. 67.

³¹ Leben, *Prenova blejskega gradu*, str. 105.

³² Bizjak, *Srednjeveški obračuni freisinške škofije* 4, str. 121.

Seveda pa se poslopja, povezana z upravo gospostev, niso nujno omejevala na grajski kompleks. Kadar govorimo o gradu kot središču gospostva, moramo imeti pred očmi celotno upravno infrastrukturo; v tem sistemu je grad predstavljal operativno središče. Sem sodijo sistem poti do vseh delov gospostva, sistem dodatnih utrd, ki so služile obrambi, ter sistem gospodarskih in upravnih poslopij (pristave, desetinski dvori, kašče, mitninske postaje), ki so bila dostikrat postavljena na posameznih oddaljenejših lokacijah. Tako je škofjeloško gospostvo imelo dodatno kaščo na Poljanah (za zbiranje pridelkov iz Poljanske doline),³³ v okviru klevevskega gospostva se omenjajo vinske kleti v Beli Cerkvi in Šmarjeti³⁴ ipd.

Z gradom in gospostvom je upravljala stalna posadka, ki je bila v skladu s potrebami – velikostjo gospostva – večja oziroma manjša, njena struktura pa je bila bolj ali manj razvejana. V začetnih fazah razvoja, pri manjših gospostvih tudi pozneje, je bila celotna uprava poverjena gradiščanu, ki je združeval tako vojaško kot upravno vodstveno funkcijo. Ponekod že v 13., na splošno pa v 14. stoletju se je uprava večjih gospostev diferencirala v smeri izločanja posebne gospodarsko-upravne funkcije, ki je bila poverjena uradniku z nazivi: kaščar, kletar, ključar ali preprosto oficial oziroma uradnik. Ta je skrbel za donos gospostva, tj. za podložniške dajatve in kolonizacijo, ter za gosposčinske finance in knjigovodstvo.³⁵ Vrhovna uprava gospostva, ki je običajno zajemala tudi vojaško-obrambno sfero, je bila poverjena oskrbniku, ki je v nekaterih pomembnejših gospostvih nosil naziv glavarja,³⁶ kar je bilo dostikrat povezano z združenjem oskrbniške, kaščarske in sodne funkcije v eni osebi. V takšnih gospostvih – če so imela razvejano obrambno mrežo – se je naziv gradiščana ohranil pri načelnikih dodatnih gradov.³⁷

Poleg tega je lahko grajska uprava premogla še enega ali več pisarjev, sodja (nekakšen eksekutivni organ sodišča), lovskega mojstra, ki mu je bilo lahko podrejenih več lovcev, ipd. Ni nujno, da so vsi ti uslužbenci bivali na gradu, nekateri nižji so bili nastanjeni na hubah in dvorih. Med take gotovo sodijo župani, prvotno načelniki vaše samouprave, ki so jih večja gospostva pritegnila v svojo administracijo kot predstojnike zemljiških uradov.

Drugi vidik dislociranja upravnih funkcij z gradu je povezava z urbano (tržno ali mestno) naselbino. Razvoj urbane naselbine v povezavi z gradom je logična posledica razvoja.³⁸ V okviru grajskega areala se je zaradi centralne funkcije, ki jo je imel za gospostvo, in potreb, ki jih je razvilo privilegirano grajsko prebivalstvo, razvila obrtna dejavnost. Ščasoma je utesnjen prostor znotraj grajskega obzidja postal pretesen za rastočo obrt, ki se je morala preseliti z gradu, običajno v njegovo neposredno bližino, pod vznožje grajskega hriba ipd.; kakršna koli resnejša proizvodnja je za obratovanje tako ali tako potrebovala vodno silo.³⁹ Prav tako so gradovi, praviloma locirani ob prometnih poteh in s centralno lego znotraj gospostva, predstavljali idealen prostor za trgovanje. Združenje teh dveh neagrarnih dejavnosti je običajno privedlo do formiranja urbane naselbine, ki se je pod pokroviteljstvom zemljiškega gospoda – ki ji je tudi omogočil formalno-pravno delovanje – z gradom običajno zlila v enoten organizem. To se odraža v enotni fortifikaciji in prenosu posameznih funkcij – ne le obrtnih, temveč tudi upravnih, skladiščnih in konec koncev celo rezidenčnih, tj. bivalnih – z gradu v mesto. Kot primer spet navajam Škofjo Loko z obzidjem, ki zajema mesto in grad, obrtni obrati (mlini, kovačnice in ostalo) in glavna gosposčinska žitnica (kašča) pa so bili v mestu.

Nekateri manjši trgi, katerih dejavnost je bila osredotočena predvsem na potrebe gradu, so bili z njegovim zatonom postopno degradirani v ruralne naselbine. To se zelo očitno pokaže pri trgu Svibno, ki je nastal pod istoimenskim gradom. Njegovo usodo so postopno zapečatili habsburška zablembe in izgon gospodov Svibenskih z matičnega gradu,⁴⁰ izguba prometne vloge na račun konkurenčnih Raddeč in dokončno propad gradu. Do sredine 18. stoletja se je trg povsem prelevil v agrarno naselbino.⁴¹

V nekaterih primerih pa do razvoja urbane naselbine sploh ni prišlo oziroma se je njen razvoj na določeni točki ustavil. V to kategorijo bi lahko uvrstili sicer v novem veku kot trg titulirani Turjak, za katerega pa domnevna obrtna oziroma trgovska dejavnost v virih ni izpričana.⁴² Nasprotno lahko v srednjem veku v nekaterih drugih vaseh, ki so bile v neposredni bližini gradu, zaznamo intenzivno obrtno dejavnost. Tako se na primer na Bledu v 14. stoletju v vasi Grad pod gradom omenjajo kovač, čevljar, tkalec in krznar, ki so bili sicer formalno

³³ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 260.

³⁴ Bizjak, *Srednjeveški obračuni freisinske škofije* 2, str. 72.

³⁵ Prim. Bizjak, *Ratio facta est*, str. 141–142, 180–181.

³⁶ Npr. v Škofji Loki (Blaznik, *Urbarji freisinske škofije*, str. 59), na Bledu (Gornik, *Bled v fevdalni dobi*, str. 121) ali v Kostanjevici (Komac, *Kostanjeviški kastelani*, str. 100).

³⁷ Npr. v Loškem gospostvu na Zgornjem stolpu na Kranclju in na Starem gradu pod Lubnikom (Wildenlack), Blaznik, *Zgornji stolp*, str. 79–85.

³⁸ Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 19–20.

³⁹ Prim. Meyer, *Landwirtschafts- und Handwerksbetriebe*, str. 30–32.

⁴⁰ Kos, *Vitez in grad*, str. 224.

⁴¹ Golec, *Družba v mestih in trgih*, str. 734–735.

⁴² Prav tam, str. 734.

Razvaline srednjeveškega gradu Waldenberg nad Radovljico (foto: Miha Preinfalk, 2008).

nastanjeni na hubah.⁴³ Do razvoja v trg iz objektivnih razlogov nikoli ni prišlo. Spet drugod na takšen razvoj opozarja posestna struktura v vaseh pod gradom. V oči zbode situacija v dveh vaseh v neposredni bližini dveh gradov, ki sta predstavljala središči dveh uradov nekdanjega ortenburškega radovljiškega gospostva – Waldenberg in Kamen. Tako v Lipnici, ki leži pod prvim, kot v Begunjah, ki so v bližini drugega, je skoraj izključno prevladujoča oblika zemljiške posesti oštat (*Hofstatt*) in ne običajna huba.⁴⁴ Takšna posestna struktura je značilna za tržne in mestne naselbine ter kaže na izrazito neagrarno komponento v gospodarstvu teh dveh vasi. Do formalnega razvoja v trg tudi tu ni prišlo.

Pri obravnavi vpliva gradu – središča gospostva – na nastanek urbanih naselij velja opozoriti še na socialni vidik. Pri procesu tovrstne urbanizacije ne gre zgolj za sistematičen prenos centralnih točk v kulturni pokrajini, temveč tudi za s tem neposredno povezane spremembe v družbenem položaju prizadetega prebivalstva. Jasno je, da je vznik in razvoj urbanih naselbin privabljal obrtnike in trgovce iz sosedsstva in okoliških, včasih tudi nekoliko oddaljenejših dežel,⁴⁵ pa vendar ne gre dvomiti, da je začetno jedro obgrajskih trgov in mest tvorilo lo-

kalno prebivalstvo. Pri tem so v okviru zemljiškega gospostva potencialni vir predstavljali t. i. pridvorni hlapci, ki so sprva obdelovali bližnje zemljišče pod neposredno upravo. Z opuščanjem pridvornega gospodarstva in rastočo potrebo po obrtni dejavnosti na gradu in v njegovi neposredni bližini so se postopno prelevili v obrtnike in se ob morebitnem oblikovanju urbane naselbine povzpeli do trškega oziroma meščanskega statusa. Ševeda je treba ta zaradi nazorosti precej poenostavljen oris jemati s precejšnjo mero previdnosti ter pri tem upoštevati zapletenost in dolgotrajnost omenjenega procesa ter precej bolj heterogeno sestavo nastajajočih urbanih naselbin. Posebno previdnost terja pomanjkljiva dokumentiranost geneze urbanega sloja v virih, ki jo raziskovalci v zadnjem času premoščajo predvsem z razlago osvobajanja osebno odvisnega prebivalstva prek cenžualnega statusa.⁴⁶

Vsekakor je grad kot središče zemljiškega gospostva v tem procesu urbanizacije odigral tudi vlogo katalizatorja družbenih sprememb, konkretno družbenega dviga (čeprav morda majhnega) dela sloja z dna družbene lestvice v sloj (v končni fazi) osebno svobodnega meščanstva. V tem lahko prepoznamo značilno srednjeveško razvojno načelo dolgotrajnega socialnega preobrata, ki ga lahko vedno znova opazujemo pri različnih segmentih družbe.

⁴³ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 66; Pleterski, *Župa Bled*, str. 104–105.

⁴⁴ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246, Reformirani urbar za gospostvo Radovljica iz l. 1498, pag. 33; 100–101.

⁴⁵ Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 80.

⁴⁶ Dichler, *Rechtgeschichte*, str. 338 sl.; Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 81–82.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 174 – Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246. Reformirani urbar za gospostvo Radovljica iz l. 1498.

OBJAVLJENI VIRI

Bizjak, Matjaž (ur.): *Urbarji briksenske škofije 1253–1464*. Thesaurus memoriae. Fontes 3. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 5. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.

Bizjak, Matjaž (ur.): *Srednjeveški obračuni freisinške škofije 2*. Obračuni gospostev Škofja Loka 1399–1401 in Klevevž 1395–1400. *Loški razgledi* 53 (2006), str. 315–368 (29–78).

Bizjak, Matjaž (ur.): [Srednjeveški obračuni freisinške škofije] 4. Obračuni gospostva Škofja Loka 1439–1442. *Loški razgledi* 55 (2008), str. 435–458 (105–126).

Bizjak, Matjaž (ur.): *Srednjeveški obračuni freisinške škofije 6*. Obračuni gospostva Škofja Loka 1477–1487. *Loški razgledi* 57 (2010), str. 385–412 (153–178).

Blaznik, Pavle (ur.): *Urbarji freisinške škofije*. Viri za zgodovino Slovencev 4. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Ljubljana: SAZU, 1963.

Kos, Franc (ur.): *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I–V: 500–1246*. Ljubljana: Leonova družba, 1902–1928.

Kos, Dušan (ur.): *Urbarji za Belo Krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)*. Viri za zgodovino Slovencev 13. Novejši urbarji za Slovenijo 1. Ljubljana: SAZU, 1991.

Heinrici II. et Arduini diplomata. Ur. H[arry] Bresslau, H[ermann] Bloch. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae III. Hannover: Hahn, 1900–1903.

Heinrici IV. diplomata. Ur. Dietrich von Gladiss. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1, 2. Hannover: Hahn, 1978.

Conradi II. diplomata. Ur. H[arry] Bresslau, H. Wibel, A. Hessel. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV. Hannover: Hahn, 1909.

LITERATURA

Bader, Karl Siegfried, in Dilcher, Gerhard: *Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa. Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft*. Berlin etc.: Springer, 1999.

Bizjak, Matjaž: Gallenberški listinski arhiv in rodbinska genealogija. *Zgodovinski časopis* 65, 2011, str. 248–291.

Bizjak, Matjaž: Gutenberg in Briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. *Ad Fontes. Otoprepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 255–269.

Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 2. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.

Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.

Blaznik, Pavle: Upori loških podložnikov konec XV. in v začetku XVI. stoletja. *Loški razgledi* 2, 1955, str. 65–70.

Blaznik, Pavle: Zgornji stolp na Kranclju in Stari grad pod Lubnikom ter njuni gradiščani. *Loški razgledi* 3, 1956, str. 79–87.

Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*. Doktorska disertacija (tipkopis). Ljubljana, 1999.

Gornik, Franc: *Bled v fevdalni dobi*. Bled: Zavod za napredek turizma Bled, 1967.

Grafenauer, Bogo: Srednjeveška kolonizacija in izgradnja fevdalne oblasti vzhodno od Kokre na Gorenjskem. *Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Zontar e. a.). Kamnik: Kulturna skupnost Kamnik, 1979, str. 14–18.

Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske*. Razprave in eseji 45. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.

Juričič Čargo, Danijela, in Žnidaršič Golec, Liličana: *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije. Zvezek 2: Urbarji v upravnih in rodbinskih fondih ter v delu fonda Terezijanski kataster za Kranjsko*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2009.

Komac, Andrej: *Kostanjeviški kastelani in njihove veje v 13. in 14. stoletju. Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta* (ur. Andrej Smrekar). Kostanjevica na Krki: Krajevna skupnost Kostanjevica na Krki, 2003, str. 97–109.

Kos, Dušan: *Imago iustitiae. Historični sprehod skozi preiskovanje, sojenje in pravo pri plemstvu v poznem srednjem veku*. Zbirka ZRC 3. Ljubljana: Založba ZRC, 1994.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenjštajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Zbirka ZRC 1. Ljubljana: Založba ZRC, 1994.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

- Kosi, Miha: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*. Thesaurus memoriae. Opuscula 1. Ljubljana: Založba ZRC, 2009.
- Leben, Nika: *Prenova Blejskega gradu skozi stoletja. Blejski grad. 1000 let prve omembe* (ur. Marko Vidic). Bled: Muzejsko društvo 2011, str. 99–127.
- Merisowsky, Mark: *Burg und Herrschaft – Ein Blick in die spätmittelalterliche Praxis. Die Burg. Wissenschaftlicher begleitband zu den Ausstellungen »Burg und Herrschaft«*. Deutsches Historisches Museum, Berlin 25. Juni–24. Oktober 2010 (ur. Ulrich Großmann in Hans Ottomeyer). Dresden: Sandstein Verlag, 2010, str. 126–133.
- Meyer, Werner: *Landwirtschafts- und Handwerksbetriebe auf mittelalterlichen Burgen der Schweiz. Burg und Schloß als Lebensorte in Mittelalter und Renaissance* (ur. Wilhelm G. Busse). (= Studia Humaniora. Düsseldorfer Studien zu Mittelalter und Renaissance 26). Düsseldorf: Droste Verlag, 1995, str. 19–34.
- Meyer, Werner: *Rodung, Burg und Herrschaft. Ein burgenkundlicher Beitrag zur mittelalterlichen Siedlungsgeschichte. Burgen aus Holz und Stein. Burgenkundliches Kolloquium in Basel 1977* (ur. Maria-Letizia Heyer-Boscardin). (= Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 5). Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag, 1979, str. 43–80.
- Pleterski, Andrej: *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki*. Dela 1. razreda SAZU 30 (= Dela Instituta za arheologijo 14). Ljubljana: SAZU, 1986.
- Štih, Peter: *Dve notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane*. *Zgodovinski časopis* 56, 2002, str. 7–42.
- Štih, Peter: *Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. Blaznikov zbornik* (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana – Škofja Loka: Založba ZRC, 2005, str. 35–48.
- Štih, Peter: *Kranjska v času Andeških grofov. Groffe Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku (Die Andechs-Meranier. Beiträge zur Geschichte Europas im Hochmittelalter)*. *Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija (Kamnik, 22.–23. september 2000)* (ur. Andreja Eržen in Toni Aigner). Kamnik: Zveza kulturnih organizacij Kamnik, 2001, str. 11–37.
- Umek, Ema: *Reformirani urbarji deželnoknežjih gospostev na Kranjskem*. *Zgodovinski časopis* 36, 1982, str. 311–320.
- Vilfan, Sergij: *Zemljiška gospostva. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2. Družbena razmerja in gibanja* (ur. Pavle Blaznik e. a.). Ljubljana: DZS, 1980, str. 75–239.
- Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Burg als Zentrum der Grundherrschaft (mit besonderer Berücksichtigung Krains im Mittelalter)

Mit der Einführung der Organisation von Grundherrschaften auf dem slowenischen Gebiet im 10. und 11. Jahrhundert kam es zum ersten Aufkeimen eines Burgnetzes in merkbarem Ausmaß. Als ein Burgtypus – ein universell befestigtes Gebäude des mittelalterlichen Europa mit Wohn- und Verteidigungsfunktion – setzte sich somit die Burg als Verwaltungszentrum durch.

Die ersten Burgen dieser Art auf dem slowenischen Gebiet, denen man in den Quellen seit dem Beginn des 11. Jahrhunderts begegnet, waren Zentren von großen abgerundeten Territorialherrschaften, die auf Grundlage von umfangreichen Gebietsschenkungen durch den Herrscher entstanden waren. Nur wenige Burgen existierten bereits als Zentren von Königsschenkungen (z. B. Bled), die meisten wurden aber von den neuen Besitzern, Bischöfen bzw. reichsunmittelbaren Kirchenfürsten aus Salzburg, Aquileja, Freising und Gurk sowie von weltlichen Dynasten, den Grafen von Heunburg, Ortenburg, Weichselburg, Görz und Andechs auf den erworbenen Besitzungen neu errichtet.

Dieses zunächst dünne Netz begann sich im 12. und 13. Jahrhundert zu verdichten und wegen der festen Häusern von Ministerialen, die im Prozess der Feudalteilung allmählich zu Zentren von kleineren selbständigen Herrschaften des niederen Adels wurden. Durch die Jahrhunderte verloren einige von ihnen mit dem Aussterben von Geschlechtern die Funktion der s. g. Stammburgen – als Zentren der Grundherrschaft eines Geschlechtes. Die meisten gingen bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts in die Herrschaft des Landesfürst über und übernahmen die Rolle als Zentren landesfürstlicher Herrschaften bzw. grundherrschaftlicher Ämter. Im Spätmittelalter war das slowenische Gebiet reich mit Burgen übersät, die als Zentren der Grundherrschaften bzw. ihrer Teile, der grundherrschaftlichen Ämter fungierten.

Im Rahmen der Grundherrschaft diente die Burg als befestigter Stützpunkt, wo eine Burgbesatzung stationiert war, die sich einerseits um die Verwaltung kümmerte (ungestörtes Funktionieren des Agrarsektors, Einsammlung, Lagerung, Verkauf und Transport von Einnahmen), um die Erhaltung der Ordnung auf dem Herrschaftsgebiet (Gerichtbarkeit und Bestrafung), andererseits auch um die Verteidigung nach außen. Die Burg war auch als zeitweiliger Residenzort des Grundherrn gedacht, der mit größerem oder kleinerem Gefolge im Rahmen der regelmäßigen Aufenthalte auf den Besitzungen oder auf diversen Reisen hier Station machte. Auf der Burg als Wohnort der privilegierten Schichten und als Zentrum des agrarischen Hinterlandes oder in ihrer unmittelbaren Umgebung konzentrierten sich die nichtagrarischen Tätigkeiten, vor allem diverses Handwerk und Handel, was gewöhnlich zur Bildung einer urbanen Siedlung (Stadt oder Markt) vor oder unter der Burg führte. Dieser natürliche Prozess wurde in verschiedenen Fällen auf diversen Entwicklungsstufen gestoppt. Bei den am meisten fortentwickelten Formen kam es zur »Verschmelzung« der Stadt und der Burg, die gemeinsam als Verwaltungszentrum des Territoriums und der Grundherrschaft gediehen, wobei einzelne Verwaltungsfunktionen von der Burg in die Stadt übersiedelten. In den diametral entgegengesetzten Fällen wurde der Entwicklungsprozess schon in der Anfangsphase aufgehalten, es kam nicht zur Entstehung eines Marktes, bzw. er verfiel nach kurzer Zeit; er lässt sich nur aus den Erwähnungen einer größeren Zahl von Handwerkern auf einem bestimmten Platz errahnen bzw. auf der Grundlage von erkennbarer Parzellenpläne.

S U M M A R Y

Castle as the centre of a seigniority (with a particular focus on medieval Carniola)

With the introduction of the seigniorial system in the 10th and 11th centuries, the Slovenian territory obtained the first contours of what was to become a substantial network of castles. This facilitated the establishment of one type of castle – which may roughly be described as a universal, fortified structure of medieval Europe with a residential-defensive function – i.e. castle as administrative centre.

The first such castles were documented in the Slovenian territory at the beginning of the 11th century and served as centres of large, territorially complete seigniories which were formed through donations of vast territories assigned by sovereigns. Whereas a few castles already existed as centres of royal seigniories (e.g. Bled), most of them were constructed on newly acquired lands by new owners, i.e. prince-bishops from Salzburg, Aquileia, Freising and Gurk, and secular dynasts, Counts of Heunburg, Ortenburg, Weichselberg, Gorizia and Andechs.

The initially thin network of castles began to grow denser in the 12th and 13th centuries, largely owing to ministerial castles which, in the process of feudal divisions, were gradually transforming into centres of minor independent seigniories of lower nobility. Over centuries some families would die out and their castles would lose the function of so-called original castles – centres of family seigniories; nevertheless, a good part of them passed under ducal authority by the mid-15th century as centres of ducal seigniories or land offices. Thus, by the late Middle Ages the Slovenian territory was studded by a dense network of castles serving as centres of seigniories or land offices as their parts.

Within the framework of a seigniority, the castle served as a fortified post where troops were stationed which would, on one hand, take care of the administration (smooth operation of the agrarian sector, collecting, storing, selling and transporting crops), as well as maintain order within the boundaries of the seigniority (judicature and application of laws) and defence from outside attacks. The castle would also serve as occasional residence of the seignior and his smaller or larger retinue during his regular rounds of the property or various journeys. Non-agrarian activities, especially crafts and trade, concentrated at or in the immediate surroundings of the castle as residence of the privileged and centre of the agrarian hinterlands. This usually resulted in the formation of an urban settlement (town or market town) in front or below the castle. In some instances this natural development process came to a halt at different stages of development. Its most advanced forms involved the »fusion« of the town and the castle into a single administrative centre of the territory and seigniority, and the transfer of some administrative functions from the castle to the town. In diametrically opposed instances, said process was nipped in the bud, preventing the market town from being formed at all or rendering its existence very short-lived; the latter may be inferred from indications of a larger number of craftsmen in a certain location or on the basis of land subdivision.